

300 років Полтавської битви

Т.В. Чухліб

МАЗЕПИНСЬКА УКРАЇНА У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700-1721 РОКІВ: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА ТА ЗМІНИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

*Угода без меча — то лише слова
без будь-якої сили, що могла б
сповна гарантувати безпеку людини*
(Томас Гобс. Левіафан,
розд. 17; 1651 рік)

У праці вивчаються особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу Гетьманату в ході Північної війни.

Ключові слова: *воєнно-політичний виступ І. Мазепи, міжнародні відносини, політико-правовий статус.*

У зв'язку з 300-річчям воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 і 1959 роках, надзвичайно актуалізуються наукові, політологічні, ідеологічні й свідомісні оцінки цих історичних подій. Досліджуючи етнічну ієрархію Російської імперії у ХІХ столітті, швейцарський історик Андреас Каппелер зробив несподіваний висновок: тогочасні українці з точки зору політичної лояльності до Центру поділялися на три групи — „мазепинців”, „малоросів” та „хохлів”. При цьому „мазепинцями” у Санкт-Петербурзі вважали сепаратистів, які прагнули до відновлення якщо й не власної держави, то хоча б самобутньої національної культури [1, с.130]. Як бачимо, що й через 100-200 років від часу відмови (вмотивованої, на думку одних істориків, та невмотивованої — інших) Івана Мазепи від сюзеренітету московського царя Петра І й переходу гетьмана під протекторат шведського короля Карла ХІІ Густава серед російського політикуму добре пам'ятали про підступний, на їхню думку, виступ козацької еліти за свої „права та вольності” у 1708-1709 роках.

На початку ХХ століття, в умовах короткочасного відновлення української державності 1917-1921 років, розпочалися гострі дискусії наукового, а головним чином, політико-ідеологічного характеру щодо оцінки російсько-українських відносин за царювання Петра І і гетьманування Мазепи. Ці суперечки були актуалізовані й спричинені тим, що ні „монархічна”, ні „більшовицька”, ні „буржуазно-демократична” Росії не бажали відпускати від себе сепаратично налаштованих українців, яких знову ж таки у Петрограді, Москві або ж Омську почали масово називати „мазепинцями-самостійниками”.

Перемога „диктатури пролетаріату” з політичним центром у Москві спричинила до того, що українська історія стала трактуватися з точки зору завойовника, а тому всіх гетьманів Війська Запорозького (крім, звичайно, Богдана Хмельницького) другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ століть офіційно оголосили „зрадниками” не лише Московського царства, а й українського народу. Така потужна ідеологема насаджувалася в академічних

наукових інституціях, і через них у всіх освітніх установах та засобах масової інформації, а отже, в масовій суспільній свідомості народів колишнього Радянського Союзу. Хоча, як зазначав у 1986 році відомий французький історик Марк Фьєро, незважаючи на такі всеохоплюючі заходи комуністичного керівництва, значна частина українців все ж таки продовжувала вважати гетьмана Мазепу національним героєм своєї історії [2, с.177].

Зауважимо, що не маємо за мету оцінювати діяльність гетьмана Івана Мазепи в межах контрверсійної парадигми „герой — зрадник”. Ще у 1908 році, напередодні гучного відзначення в межах Росії 200-річчя Полтавської битви, Михайло Грушевський опублікував у Львові програмну статтю, в якій пояснював важливість існування „мазепинського міфу” тим, що „союз Мазепи з Карлом XII був довершений у критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту...” [3, с.42]. Очевидно, що видатний український учений серед інших джерел опирався і на відому промову царя Петра I, яку той у запалі виголосив перед своїми солдатами за декілька годин перед вирішальною битвою зі шведами під Полтавою: „...Прошу доброго вашего подвига, дабы неприятель не исполнил воли своей и не **отторгнул бы толь великознатного малороссийского народа от державы нашей, что может быть началом всех наших неблагополучий** (виділ. — *Авт.*)” [4, с.281]. А згідно з висновками сучасної російської вченої Тетяни Таірової-Яковлевої, „перехід Мазепи до шведів став хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком „зради” [5, с.218]. Та й, справді, ще у маніфестах 1708-1709 років московський цар і майбутній імператор Петро I звинуватив гетьмана в „измене” й порушенні звичаю хрестоцілування. На це його колишній український підданий відповідав, що відмова від царської зверхності та набуття сюзеренітету іншого монарха була спричинена ідеєю „вищої вірності”, яка полягала в служінні інтересам своєї «Ойчизни, матки бідної України» вольностям та добробуту Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу. Слід зазначити, що характеристика зовнішньополітичного кроку найбільш одіозного правителя Українського гетьманату має надзвичайно велику історіографію, а також „колонаукову” традицію, серед якої, на жаль, й до цього часу продовжують панувати суб’єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки.

Підтримуємо думку тих істориків, які вивчають події 1708-1709 років з точки зору ситуації, яка склалася на той час в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі у рамках стосунків „сюзерен/протектор — васал/протегований” і накладалася на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Вони полягали в існуванні так званого суспільного договору між монархами та васальнозалежними правителями й концентрувалися у правовій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту й пошанування його „прав і вольностей”. При цьому якщо договір порушувався кимось з політичних контрагентів, „ображений” мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості, в тому числі і в односторонньому порядку.

Як не дивно, але сьогочасна гостра дискусія між окремими українськими і російськими істориками сягає своїм корінням ще у XV-XIV століття. Адже одним з найбільш полемічних аспектів політичної філософії пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право

піддані чинити опір своїм правителям або ж, навпаки, — чи повинні вони постійно виявляти покірність, адже з точки зору християнської моралі в усіх випадках опір вважався злом. З огляду на це, до кінця XVII століття у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на так званому монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покірність абсолютистській владі. Друга обстоювала ідею „народного права”, коли піддані мали право на повстання проти своїх володарів в умовах порушення останніми законів суспільного існування. Звичайно, з огляду на час, обидві ці прямо протилежні одна одній теорії мали теологічне забарвлення.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана І. Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів „малих держав” проти своїх володарів наприкінці XVII — початку XVIII століття: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 році, угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703-1711 роках, молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 році та інших [6]. Очевидно, цей перелік можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. До цього переліку виступів залежних правителів проти своїх володарів слід додати ще й те, що, у ході Північної війни 1700-1721 років гетьман Іван Мазепа, на нашу думку, хоча й невдало, але намагався повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640-1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії дістали назву *Fuchspolitik*.

Проаналізувавши дії гетьмана Мазепи, який досить добре розбирався у лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався уподібнитися до Фрідріха I Вільгельма та добитися вищого, ніж перед тим, міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягнути шляхом лавірування між російським й шведським монархом, але, з огляду на нищівну військову поразку Карла XII Густава від Петра I під Полтавою наприкінці червня 1709 року, ці плани так і не набули логічного завершення.

Нагадаємо, що специфіка української ситуації полягала в тому, що від революційних часів гетьмана Богдана Хмельницького правителі Козацької держави змушені були лавірувати між сусідніми монархами-володарями та почергово (інколи — одночасно) визнавати їхню протекцію, що дістало назву політики полівасалітету. Зважаючи на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700-1721 років, гетьман І. Мазепа лише продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів своїх попередників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-их — 70-их років XVII століття була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання козацьких правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме в цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося “баражування” гетьманів від

однієї до іншої протекції) кращих “вольностей” для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також “прав та привілеїв” усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Саме у контексті усталених політико-правових стосунків ранньомодерного часу слід розглядати проблему участі козацької України у Північній війні 1700-1721 років, під час якої перед урядом І. Мазепи постала раптова і непроста дилема цивілізаційного вибору: кого ж підтримувати у довголітній боротьбі за корону східноєвропейського „володаря світу” — московського царя Петра I чи шведського короля Карла XII Густава разом із його сателітом, польським королем Станіславом Лещинським?

Історіографія „Мазепіани” є надзвичайно великою, а тому спинимось лише на висвітленні тих міжнародних чинників та внутрішніх мотивацій, які привели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманських урядів Мазепи, а потім і його наступника Пилипа Орлика наприкінці першого десятиліття XVIII століття. Окремого розгляду потребує позиція у подіях Північної війни Запорозької Січі й козацького Правобережжя, а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 року) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського.

У зв'язку з цим, вважаємо, що починаючи з 1660 й до 1713 років козацька Україна (самоназви — „Військо Запорозьке”, „Україна”, „Мала Росія”, „Мала Русь”; напівісторіографічні та історіографічні назви — „Гетьманщина”, „Козацька держава”, „Український гетьманат”) існувала як поліцентричний державний організм, окремі автономні частини котрого у різний період і в різних формах визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північно-східного Лівобережжя та центрального Правобережжя), кримського хана (південне Правобережжя — „Ханська” Україна), а також перебували у подвійному підпорядкуванні польському королю і московському царю (Запорозька Січ).

За гетьмана «ясновельможного Іоанна Мазепи згадана **Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро**, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби та за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги й воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити... (виділення тут та далі. — *Авт.*)», — наголошувалося на основних причинах відмови України від протекції Москви у «Правах і Конституціях Війська Запорозького» 1710 року.

Хоча у маніфесті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 року читаємо, що „гетман Мазепа... изменил Нам, Великому Государю, **без всякой данной ему в том причины**, и переехал к Королю Шведскому...” [7]. Тобто російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений науковий аналіз українсько-російських відносин початку XVIII століття дозволяє стверджувати, що московський монарх Петро I став поводити себе як «тиран» стосовно васальної України і таким чином першим зрадив попередні двохсторонні домовленості (так звані Коломацькі 1687 та Московські 1689 років «статті»), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу гетьмана Мазепи та його уряду на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість з них мали не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало розв'язувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя. По-друге, цар Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана. По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату. По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєностей козацькій старшині. По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини. По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками. По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу. По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців. По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами. По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричинили розорення і нищення її населення.

Таким чином, від початку Північної війни 1700-1721 років питання функціонування автономного Українського гетьманату для Московського царства вже не розв'язувалося згідно з положеннями попередніх двохсторонніх угод у рамках відносин «протектор — протегований», а розглядалося Петром I лише у межах політичної доцільності. Тобто він як суверен України не вважав за потрібне виконувати монарші зобов'язання щодо захисту „прав і вольностей” своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар усе ж таки усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою та Батурином. Адже, дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських „статей”. У зв'язку з цим, Петру I поклали на стіл “две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книге список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), **данной ему ж Мазепе на права и вольности...**” [8].

У запальній промові перед своїми солдатами за декілька годин перед Полтавською битвою 27 червня 1709 року цар Петро I «проговорився» про справжні причини несподіваної для нього політичної рокировки колишнього підданого: „Король Карл и самозванец Лещинский привлекли к воле своей гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою... учинить **Княжество особое** под властью его, в котором ему быть Великим Князем...» [9]. (А перед цим у царському указі до „всього Малоросійського народу” від 10 листопада 1708 року Петро I уперше схарактеризував бажання свого колишнього васала як прагнення до незалежного володарювання: „...Мазепу в Украйне **самовластным князем** над ними учинить...” [10]).

Переконаліві військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Північної війни, капітуляція монарха Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика короля Станіслава Лещинського, виснаження людських і матеріальних ресурсів козацької України на “балтійському» та «східному» фронтах Північної війни, що посилювалося накопиченням претензій української верхівки до свого довголітнього протектора Петра I змусили гетьмана Мазепу відмовитися від зверхності «зрадливої й тиранської» Москви на користь утворення самостійного Українського князівства під захистом більш лояльного (як здавалося гетьманові та його оточенню) до своїх підданих войовничого

монарха Шведського королівства. Однак такі волелюбні прагнення козацького правителя завершилися саме тим, заради чого шановна наукова еліта зібралася сьогодні — 300 років тому військові та політичні результати Полтавської битви зруйнували всі сподівання Івана Мазепи на краще майбутнє для ранньомодерного українського соціуму.

Примітки

1. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия-Украина: история взаимоотношений. — М.: Б. и., 1997. — С. 125-144.
2. Ферро Марк. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Марк Ферро. — М.: Наука, 1992. — 345 с.
3. Великий українець. Матеріали з життя і діяльності Михайла Грушевського. — К.: Б. в., 1992.
4. Дневник военных действий российских войск под Полтавой (26 июня 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — Санкт-Петербург: Б. и., 1909. — С. 279-315.
5. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. — М.: Наука, 2007. — 389 с.
6. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason / O. Subtelny // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 2. — N. 2. — Cambridge, 1978. — P. 158-183.
7. Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 1.XI.1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — Кн. I. — Ч. II. — М.: Б. и., 1859. — С. 175-176.
8. Лист О. Курбатова до Г. Головкина від 5.XI.1708 р. з Москви // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. — Т. 3. — СПб.: Б. и., 1909. — С. 10-11.
9. Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (26 червня 1709 р.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — СПб.: Б. и., 1909. — С. 279-315.
10. Указ Петра I до всього „малоросійського народа” від 10.XI.1708 р. з Глухова // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 1. — М.-Л.: Соцэкгиз, 1948. — С. 276-284.

T.V. Chuhlib

Мазепинская Украина в Северной войне 1700-1721 годы: особенности международного положения и изменения политико-правового статуса

В работе изучаются особенности международного положения и изменения политико-правового статуса Гетьманата в ходе Северной войны.

Ключевые слова: *военно-политическое выступление И. Мазепы, международные отношения, политико-правовой статус.*

T.V. Chuhlib

Ukraine of Mazepa in the North War (1700 – 1721): Features of the International Position and Change of the Political Legal Status

The features of the international position and change of the political legal status of Hetmanate during the North war are studied in the article.

Keywords: *military-political action of I. Mazepa, international relations, political legal status.*

Надійшла до редакції 12 вересня 2009 року

